

2. Сейткалиев М.К., Сакенов С.С. Отчет о научно-исследовательской работе. Проведение археологических исследований памятников Верхнего Притоболья в Костанайской области (поселения Белкарагай). – Караганда: ТОО «Археологические исследования», 2017 г. – 86 с.

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ ЖАҢААРҚА АУДАНЫН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ

Шохатаев О.С., а.э.м., аға оқытушы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер ортағасырлық еуропалық, парсылық, арабтық, қытайлық тарихшылар, географтар, саяхатшылардан (әл-Идриси, М. Қашғари, Д. Пицигани және басқа) алынды. Өз белгі жазбаларында олар жеке көргендері немесе хикаялар бойынша олар таңқалған белгілі бұйымдар, бейнелер және құрылыстары туралы айтады [1]. Көп көлемде мәлімдемелер түрленеді және дамыған, соңғы ортағасыр саяхатшыларының, сол сияқты патшалық әкімшіліктің өкілдері мен жаңа кезең зерттеушілерінің (Д.Г. Мессершмидт, Ф.И. Страленберг, Г.Ф. Миллер, И.Г. Гмелин және басқа да көптеген) үзік мәліметтері аз ақпаратты береді. Бұлардың жағдайында В.В. Радловтың зерттеулері жағымды ерекшеленеді, онымен алынған эмпирикалық мәліметтер мысты (немесе қола ғасыры), ежелгі темір ғасыры, жаңа темір ғасыры және ерте ортағасырды қамтитын Солтүстік-Шығыс Қазақстан мен Оңтүстік Сібір көнеліктерін өңірлік дәуірлеуді өңдеу негізіне жатқызылды [2].

XIX ғасырда әкімшілік округтердің қалыптасуымен байланысты (1822-1824 жж. сібір, орынбор қырғыздары туралы Жарғы, кейінірек 1867-1868, 1882, 1886, 1891 жылдары Ережелер) жаңа саяси жағдай – Қазақстанға қатысты Ресей империясының саясатына едәуір өзгерістер енгізді. Империяның қарқынды дамып жатқан өнеркәсібі шикізат көздеріне өткір мұқтаж болды, сондықтан табиғи қорға бай Қазақ даласы бұрыннан ресей шенеуніктерінің, инженерлердің, геологтар мен кәсіпкерлердің назарын аударды, соның негізінде Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстан бойынша белгілі бір тарихи-археологиялық материалдар жиналды.

Археологиялық ескерткіштерді зерттеуде белгілі бір нәтижелерге мамандандырылған ғылыми мекемелер қалыптасуының арқасында қол жеткізілді: Орыс географиялық қоғамы, Орыс археологиялық қоғамы, Жаратылыстану, Антропология және этнография әуесқойлары қоғамы, Археологиялық комиссиясы және Орынбор зерттеу архивтік комиссиясы, олардың қызметі зерттеулерді жоспарлауға және ұйымдастыруға, сонымен қатар алынған материалдарды жариялауға бағытталды.

Орталық Қазақстан және Бетпақдала территориясының алғашқы ғылыми зерттелуі А.И. Шренк экспедициясымен жүргізілді, ол 1840-1843 жылдары Есіл, Ұлытау және Сарысу далаларымен, Бетпақдала шөлін кесіп өтіп, Шу және Сарысу өзендерінің төменгі ағысын зерттеп, көшпенділердің дәстүрлі жолдарымен ішкі аудандар арқылы саяхаттады. А.И. Шренк күнделіктерінде архитектуралық ескерткіштердің және ежелгі қоныстардың сипаттамалары кездеседі [3]. Зерттеушімен тағы да металдық бұйымдардың ауқымды топтамасы жинақталды.

Ақмола уезінің ескерткіштерін зерттеген тау-кен инженері А. Козыревтың жазбаларын ескерген жөн, онда ол жолында кездескен қорғандарының қысқаша шолуын береді: «Өзімнің көптеген зерттеулерім кезінде уезд аумағы бойынша шашылған ежелгі қорғандардың молдығына таң қалдым. Мұнда жалғыз және топтық қорғандар кездеседі, көптеген жартас шындарында да кездеседі. Қорғандар қысқартылған конус немесе шаршы, кейде пирамида түрінде кездеседі. Олардың көп бөлігі таспен жабылған, бірақ жиі шымдалған қорғандар да кездеседі» [4]. 1904 жылы Қараағаш (Қараағаш ауылдық округі) сайында ғалыммен жүргізілген ғұн кезеңі жерлеулерінің қазбалары аса қызығушылықты тудырады, қазба барысында келесідей жәдігерлер табылды: алтын диадема, алтынмен қапталған, тастармен безендірілген, ақ саздан жасалған ұзынша бағаншалары, жануарлардың кішкене басы түріндегі, тастармен безендірілген екі алтын сырға, алтын тілімше, тастармен безендірілген кәріптасты моншақтар (16), алтын тілімшелер, оюлы шыны бокал.

1917 жылдың басты оқиғасы төңкеріс және большевиктердің билікке келуі болды, олар тек мемлекеттік қана емес, ғылыми құрылымдардың да түбегейлі қайта құрылуын іске асырды. Ленинград және Мәскеуде ірі ғылыми орталықтар құрылды, олар марксизм теоретикалық негіздерінің арнасына кеңес археологиясының дамуын бағыттауға тиісті болды. Алайда, Қазақстан

территориясында жүргізілген зерттеулер аса шектеулі масштабта жүргізілді және негізінен орталық ұйым археологтарымен ғана орындалды (М.П. Грязнов, П.С. Рыков, Б.Н. Граков, О.А. Кривцова-Гракова, А.Н. Бернштам, А.И. Тереножкин және басқа) [5].

1946 жылы Ғылым академиясының құрылуымен Қазақ КСР-інде жүйелі археологиялық зерттеулерді Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты жүргізген болатын. Қалыптасқан археология бөлімшесі Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова, А.Г. Максимова, К.А. Ақышев, Г.В. Кушаев, А.М. Оразбаев, М.Қ. Қадырбаев сияқты мамандармен қамтылды. Бөлімше жетекшілігіне Ә.Х. Марғұлан тағайындалды.

1947 жылы Ә.Х. Марғұлан жетекшілігімен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) құрылды, сол жылы Бетпақдала шөлінің шығыс шекарасын және Балқаш көлінің батыс жағалауын қиятын, Мойынты, Сарысу өзендерінің жоғары ағысына дейін, Ақтау, Ортау, Мойынты, Нұра, Тоқырауын суайрықтары арқылы, Манақ өзені алқабымен Жезқазғанға дейін Теректі жеріне, оңтүстіктен солтүстікке ежелгі көшпелі жолының бағдары ізімен жүріп, кең масштабты барлау жұмысын жүргізді. Жаңаарқа, Шет, Ақтоғай және Қарқаралы аудандарының қазіргі шекараларындағы шалғай мекендерді зерттеді. Зерттеу барысында бірқатар қызығушылық тудыратын археологиялық ескерткіштер, сонымен бірге тастағы бейнелер табылды [6;7].

Республика территориясындағы археологиялық жұмыстардың нәтижесі 1960 ж. К.А. Ақышев редакциясымен «Қазақстанның археологиялық картасының» жариялануы болды. Монографияда революциялық кезеңге дейінгі уақыттан бастап картографиялық және археологиялық іздеу-барлау жұмыстарының нәтижесі келтірілген. Кітап жинақталған карталардан тұрады, оған есепке алынған археологиялық ескерткіштер, картаға түсірілген, әрбір объект бойынша толық сипаттама беретін реестр, археологиялық очерк және әр түрлі суреттемелер түсірілген. Кеңес археологиясында алғашқы рет бүтін республиканың картасы құрастырылды [8].

1966 жылы Ә.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, М.Қ. Қадырбаев, А.М. Оразбаевтың «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» жинақталған ұжымдық монографиясы жарық көрді, ол Орталық Қазақстан, сонымен қатар Жаңаарқа ауданының территориясындағы көне ескерткіштердің зерттеулерін қорытындылады. Деректік базаға Қосағал, Айшырақ, Айдарлы және басқа да ескерткіштерге Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясымен көпжылдық далалық зерттеулердің нәтижесі себеп болды. Материалдық мәдениет, үй құрылысы, тұрмыс, шаруашылық, рухани мәдениет және қоғамдық құрылым мәселелері толық түрде баяндалды [1].

1960-шы жылдары М.Н. Клапчуктың жігерімен Жаңаарқа ауданының тас дәуірі ескерткіштері ашылды және зерттелді. Сарысу өзені және шөлдің солтүстік шекарасындағы барлау жұмыстарының барысында ол қырықтан астам ескерткіштер ашты, оның көп бөлігі неолиттік кезеңмен мерзімделген. Геологиялық және топографиялық зерттеу геологиялық құрылымымен, жер беті құрылымы және палеоклиматтық факторлармен шартталған, орналасқан жері үлестірілген қатаң заңдылықты көрсетті. Бетпақ шөл құмдарындағы кішігірім археологиялық олжалары бар неолиттік тұрақтар, әдеттегідей кішігірім алаңды алып жатқан және іс жүзінде мәдени қабаттан жұрдай, жел үріп тастаған қазаншұңқырлардағы шағылдарда орналасқан. Мысалы, Жаман-Айбат жотасы аумағындағы жекелеген олжалар алғашқы қауым адамының киік және қарақұйрыққа аңға шыққан алаңы ретінде қызмет болған, төбелі жазықтықтың ең бір кездейсоқ жерлерінде кездеседі. Көптеген тұрақтардың мәдени-хронологиялық атрибуциясы тас бұйымдардың және қыш бетіндегі жинақтың сыртқы топографиялық белгілерінің сараптамасы мен геоморфологиялық орнының негізінде алдын ала орнатылды [9-12].

1979 жылы Ә.Х. Марғұланның б.д.д. II мыңжылдықтың аяғы мен I мыңжылдықтың басындағы Орталық Қазақстан ескерткіштерін сараптауға арналған «Орталық Қазақстанның Беғазы-Дәндібай мәдениеті» іргелі жұмысы жарияланды. Монографияда сол уақыттағы Беғазы-Дәндібай мәдениетінің некропольдері, мазарлары, қоныстары қамтылған барлық зерттеулері алғашқы рет жинақталды. Сарыарқа ескерткіштерінің мерзімделуі мәселелеріне, суландыру және шаруашылық жағдайы мәселелерінің зерттелуіне, құрылыс өнеріне көп көңіл бөлінеді. Сонымен қатар аса үлкен назар Атасу, Сарытабан және Ақсай өзендерін бойлай орналасқан қола дәуірі тас мүсіндеріне аударылған [13].

2007-2008 жылдары С.У. Жауымбайдың жетекшілігіндегі Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің экспедициясымен Жаңаарқа ауданының территориясына іздеу-барлау жұмыстары жүргізілді, олардың барысында 30-дан астам әр кезеңдік археологиялық ескерткіштер айқындалды [14].

А.З. Бейсенов жетекшілігіндегі Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Сарыарқа археологиялық экспедициясының барлау жұмыстары өңірдің тарихи-мәдени мұра объектілерін тіркеу

және құжаттау үшін үлкен маңызға ие болды, онымен ерте темір дәуірінің көптеген кешендері табылды [15].

Л.Н. Ермоленконың көпжылдық зерттеулерінің нәтижесі Еуразия далалары ежелгі және ортағасыр көшпенділерінің мәдениет қабатын айқындатын Сарыарқаның тас мүсіндері туралы монографиясы болды. Иконографиялық сараптама ерекшеліктері (қолдарының тұрысы, заттар жиынтығы, бет әлпеті бөліктерін бере алуы және т.с.с.) осындай ескерткіштерді тастап кеткен қоғамның әлеуметтік құрылымы, тұрмысы және өмірге деген көзқарасы жөнінде авторға бағалы ақпаратты айқындауға мүмкіндік берді [16].

2013 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкері О.А. Артюховамен мұстье кезеңіне жататын Бұрма тұрақ-шеберханасына зерттеу жұмыстары жүргізілді. 700 шаршы м. аумақта шаршылар бойынша тек қана жинақтау жүргізілді. Тас материалдардың топтамасы шамамен 20 мыңнан астам үлгілерді құрайды [17].

2013 жылы А.З. Бейсенов жетекшілігіндегі Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Сарыарқа археологиялық экспедициясымен Мыржық-6 қорымының қорған-3 зерттелді. Жұмыстар үдерісінде ерте сақ кезеңі жауынгерінің мәйіті айқындалды. Онымен қоса қола қанжар, темір пышақ, қайрақ, сапты үш қола жебенің ұшы тағылған қола оксауыты бар белбеу анықталды. Жауынгер жерлеуі Орталық Қазақстанның Тасмола мәдениетіне жатады және б.д.д. VII-VI ғасырлармен мерзімделеді [18].

2014 жылы А.З. Бейсенов жетекшілігіндегі Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Сарыарқа археологиялық экспедициясымен Қабантау жерлеу кешеніне зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ескерткіш ерте түрік кезеңінің «мұртты» қорғанынан және 6 ескерткіш қоршауларынан тұрады. Мөлшерлеме мәліметтеріне сәйкес, радиокөміртектік сараптамадан алынған нәтижелер «мұртты» қорғанның б.д. V ғасырдың екінші жартысы – VI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген уақытын көрсетеді. Осыдан кейін шамасы, б.д. VI-VII ғасырлар кезеңінің ағымында ерте түрік еске алу ескерткіштері құрылған болатын [19].

2015 жылы М.В. Беделбаева жетекшілігіндегі іздеу жасағымен өткен ғасырдың екінші жартысында табылған және Археология институты, ОҚАЭ, Қарағанды мемлекеттік университеті және басқа археологиялық экспедициялармен әр жылы зерттелген, Қарағанды облысы петроглифтерінің табылған жерінің мониторингісі жүргізіледі. Іздеу жұмыстары барысында Сарыарқа ежелгі тасқа сурет салу өнері туралы мәліметтерін толықтыруға мүмкіндік беретін, бірқатар бұрыннан мәлім бейнелер айқындалды [20].

2017 жылы Ұзынжал сайының аумағында, Құланөтпес өзенінің жарлы жағалауынан адамның сүйегі табылғаны жөнінде Жаңаарқа ауданының Қараағаш ауылындағы жергілікті тұрғындарынан Қарағанды облысы Тарихи-мәдени мұраны сақтау орталығына мәлімдеме түсті. Олжалар табылған жерге мамандандырылған жасақ келді, онымен төтенше қазба жұмысын жүргізу барысында өзіне тән ілеспе құрал-жабдығы бар моңғол қабірі айқындалды [21].

2019 жылы «JADIGER» ЖШС қызметкерлерімен Жаңаарқа ауданының солтүстік және орталық бөлігі территориясында барлау жұмыстары жүргізілді, оның нәтижесінде бірқатар жаңа және әркезендік құрылыстар айқындалды [22].

Ежелден Жаңаарқа ауданының түрлі ескерткіштері саяхатшылар мен ортағасырлық зерттеушілердің назарын аударып тұрды. Кең көлемді және жүйелі зерттеулер XX ғасырдың ортасында басталып, қазіргі уақытқа дейін жалғасуда. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ жанындағы Сарыарқа археологиялық институты және Қарағанды облысы тарихи-өлкетану музейімен аймақтың ежелгі және ортағасыр тарихына сипаттама беретін, маңызды археологиялық материалдар алынды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Марғұлан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1966. – 436 с.
2. Радлов В.В. Сибирскія древности. – СПб.: Топографія Императорской Академіи наукъ, 1888. – Т. I. – Вып. 1. – 70 с.
3. Бейсенов А.З., Беделбаева М.В. Из истории изучения памятников Бетпақдалы // Теория и практика археологических исследований. – 2017. – № 3 (19). – С. 164-186.
4. Козырев А.А. Раскопки Қорғана в урочище Кара-Ағач Акмолинского уезда // Известия археологической комиссии. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1905. – Вып. 16. – С. 27-36.

5. Генинг В.Ф. Формирования марксистских теоретических основ советской археологии (20-е – первая половина 30-х годов). – Киев: «Наукова думка», 1982. – 225 с.
6. Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) // Известия АН КазССР. Серия историческая. – 1948. № 49. – Вып. 4. – С. 119-145.
- 7 Маргулан А.Х. Археологические разведки в бассейне р. Сары-Су (Из отчета экспедиции 1946 г.) // Вестник АН КазССР. – 1947. – № 7. – С. 17-22.
8. Археологическая карта Казахстана // под ред. К.А. Акишева. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1960. – 46 с.
9. Клапчук М.Н. Первые палеолитические находки в Центральном Казахстане // Советская археология. – 1964. - №3. – С.268-272.
10. Клапчук М.Н. Познешельское местонахождение Жаман-Айбат-4 в Центральном Казахстане // Советская археология. – 1976. - №3. – С.176-190.
11. Мамиров Т.Б., Чиндин А.Ю., Тебаев Д.Б. Памятники каменного века Карагандинской области – Карағанды, 2009. – 132 с.
12. Маргулан А.Х, Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана /составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан, — Алматы: Атамұра, 1998. – 400 с.
13. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – 360 с.
14. Жауымбаев С.У. Отчет о выявлении памятников истории и культуры в Жанааркинском районе Карагандинской области. – Карағанды, 2010. – 73 с.
15. Бейсенов А.З. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Проведение археологических исследований, изучение и обеспечение сохранности комплекса памятников Атасуского микрорайона в Жанааркинском районе Карагандинской области» // Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия. – Алматы, 2012. – 78 с.
16. Ермоленко Л.Н. Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). – Новосибирск, 2004. – 132 с.
17. Артюхова О.А. Мустье Центрального Казахстана. – Алматы, 2013. – 216 с.
18. Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б. Воинское погребение тасмолинской культуры на реке Атасу // Материалы международной научно-практической конференции «История и культура народов юго-западной Сибири и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай)». – Горно-Алтайск, 2017. – С.18-25
19. Бейсенов А.З., Хасенова Б.М., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. Қорған с «усами» Кабантау в Центральном Казахстане // Вестник дагестанского научного центра. – 2018. – № 71. – С. 64-76.
20. Бедельбаева М.В., Новоженев В.А., Новоженева Н.В. Изобразительные памятники Казахского мелкосопочника. – Карағанда, 2015. – 252 с.
21. Отчет об аварийных раскопках в урочище Узынжал // Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия. – Карағанды, 2017. – 24 с.
22. Отчет о проведении поисково-разведочных работ в Жанааркинском районе Карагандинской области // Архив Центра по сохранению историко-культурного наследия. – Карағанды, 2019. – 64 с.